संस्कृत वाड्मये स्त्रीणाम् आदर्शमूल्यम्

वसन्तभगिनी रमेशभ्राता जेठवा
अध्यापिका
सरकारी विनयन कोलेज, तलाजा

प्रस्तावना :

संस्कृतवाड्मये स्त्रीणाम् आदर्श मूल्यम् अधिक: अस्ति । यदा-यदा स्त्रीणां असत्कार: भवति, तदा तदा समाज: विनाशमुखे शिरोधारणं करोति, सा पतिव्रता: नारी: कथ्यते । एषा: नार्यस्तु आदर्श स्त्री: मन्यते । संस्कृतवाड्मये, वेदे उपनिषदे, रामायणे, स्मृतिकाले, पुराणे च नार्यस्तु आदर्शमूल्यं द्रश्यन्ति ।

अहल्या द्रोपदी सीता तारा मन्दोदरी तथा ।
पञ्चकनास्मरेनित्यं महापातकनाशनम् ॥

- वेदे स्त्रीणाम् आदर्शमूल्यम्
- उपनिषदेषदे स्त्रीणाम् आदर्शमूल्यम्
- रामायणे स्त्रीणाम् आदर्शमूल्यम्
- स्मृतिकाले स्त्रीणाम् आदर्शमूल्यम्
- पुराणे स्त्रीणाम् आदर्शमूल्यम्

(१) वेदे स्त्रीणाम् आदर्शमूल्यम् :

वेदकाले स्त्रीय: पुरुषस्य समं सन्ति । भारतीय समाजे प्रमुख: सांस्कृतिक विशेषता: - नार्यस्तु पूजनं अस्ति । "महिषीरत्न: तथा स्त्री रत्न:" उपाधि: प्राप्नोति । विद्या ग्रहणे सा द्विविधा: - ब्रह्मवादित्य: सधोवाहश्च । ब्रह्मवादिनी: स्त्रार्या ब्रह्मचारिणी सन्ति । सा - "तत्र ब्रह्मवादिनी नामन्तीन्धनं वेदाध्ययन स्वगृहे च भैक्षचर्चेति" । अनेक नार्यस्तु मंत्र साक्षात्कार हस्तगत: कृतवान: घोषा, रोमशा, विश्ववारा, प्रलोभतनयाशची, अपाला च ऋषिपदं प्राप्नवान्त एवं महान् सन्ति । लोपामुद्रा अगस्त्येन सह सूक्तस्य साक्षात्कार कृतवान् । परिवारे नार्यस्तु पूजनं विस:

रुपेण भवति–दुहिता:पत्नीमाताश्व । दूरे सति सति सा पितु: ति पथ्यं भवति इति दुहिता इत्युच्यते – इति दुहिता शब्दस्य व्युत्पति: भवति: । तज्जाया जाया भवति – मातृदेवोभव । स्त्रीणां द्वे कामना सन्ति – (१) आयुष्यमानस्तु पति । (२) एधन्तां ज्ञातयो मम । वेदस्य आदेश: अस्ति – "अध:" पश्यस्वमोपरि सन्तरां पाद को हर । मा ते कश प्लकौ दृशन्त्स्मी हि ब्रह्मा बभूविध ॥

(२) उपनिषदे स्त्रीणाम् आदर्श मूल्यम् :–

उपनिषदकाले शक्तिच शक्तिम् । नाम्म युगल: आसीत् "सोडकामय द्वितियो आत्मा जायेतेति स मनसा । वाचं मिथुन समभवत् ।" तत: मनु – शतरुपाया: उत्पति: भवति ।

"शतरुपां च तां नारी तपोनिर्धूतकलषाम् ।
स्वायम्भुवो मनुर्देव: पत्नीत्वे जग्रहे प्रभु: ॥"

उपनिषद्कारस्य मतानुसार द्वन्द्व: द्वे ज्योति: मन्यते । अत: "अथ य इच्छेदुहिता ये पंडिता जायेत सर्वमायुरियात् ।" - बृहदारण्यक) वेदकालेपनिषदकालश्च स्त्रीणां पूजने समान: वर्तते ।

(३) रामायणे स्त्रीणाम् आदर्शमूल्यम् :–

रामायणे ज्येष्ठस्य रजता नित्यमुचितां हि कुलस्यन: । रामायणमेव भार्यास्वामेश्वपूर्वेरयममि प्रेतो गतो भार्मोडनुगम्यते । दुहिता पितु: वचनं पालयति एवं शिरोधारणं करोति । रामायणे नार्यस्तु विदुषी: वर्तते । सीता स्वस्य स्वामी रामस्य पूजनं करोति । अत: सा पतिव्रता नारी अस्ति । भवभूति: बभाण–यत् करुणस्य मूर्तिरथवा शरीरिणी विरहव्येव वनति जानकी । राम: करुणस्य स्वामिरस्ति । रामायणे अनेका भार्या प्रथा: सन्ति । चारित्र्ये द्रष्ट्य पवित्रं नारी: सतीत्वस्य मूर्ति:

मन्यते । चरणेनापि सव्येन न स्पशर्येत् निशाचरम् ।
रावणं किं पुनरहं कामधेयं विगर्हितम् ।
मदधीनं तु यत् तन्मे हृदये त्वयि वर्तते ।
पराधीनैष्य मात्रेषु किं करिव्याम्यनीश्वरा ॥
त्वया तु नर शार्दूल ! क्रोधमेवानुवर्तता ।
लघुनेव मनुष्येण स्त्रीत्वमेव पुरस्कृतम् ॥
न प्रमाणीकृत: पाणिर्वात्ये बालने पीडित: ।
मम भक्तिश्य शीलं च सर्व ते पृष्ठत: कृतम् ॥

मातापिता पुत्रश्व स्त्रीभि: सुखमर्पित: । स्त्रियं भर्ता ही देवतम् । मितं ददाति हि पिता, मित भ्राता मितं सुत: । अमितस्य तु दातारं भर्तारं का न पूजयते ॥
भर्तु: शुश्रुषया नारी लभते स्वर्गभूतलम् ।
अपि या निर्नमस्कारा निवृत्ता देव पूजनात् ॥ अत: परि सुश्रुषान्नार्यास्तपानोन्य द्विधीयते । अनसुया स्वनाथ देव तूल्यं गण्यते । यस्वया सह स स्वर्गा निरचो यस्तया विना । मन्दोदरी: पतिव्रता: नारी: अस्ति । अग्नि परीक्षा नार्यस्तु पवित्रं क्रियते । यदा वेदकाले स्त्रीणां पूजनं अभवत् तथा रामायणे त हासोन्मुख – युग: वर्तते ।

(४) स्मृतिकालेषु स्त्रीणाम् आदर्शमूल्यम् :–

मध्यम: अस्ति । मनुस्मृत्यां स्मृतिशास्त्रे नारीणां स्थानं बभावायत् ।
यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता: ।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफला: क्रिया ॥ (मनु.३.५६)
संतुष्टे भार्या भर्ता भत्रा भार्या तथैव च । –
मनुस्मृति दक्षस्मृति: कथयति – प्रतिकुल कलत्रस्य नरको नात्र संशय: ।
व्यासेस्मृति: कथयति:–

न गृहेण गृहस्थ स्यात् भार्याया कथ्यते गृही ।
यत्र भार्या गृहं तत्र भार्याहीनं गृहंवनम् ॥

शंख: कथयति: –

"न भर्तार द्विष्याद्वेष्ठि वल: स्यात्यपतितोड्गहिनो ।
व्यधितो वा पति: हि देवता स्त्रीणाम् ॥"

माता हि ज्यष्ठ देवता अस्ति । अत:

न माता चित्रोरन्तरं गच्छेत् पुत्र: मातुरेवानुयात् ।

साहि धारिणी पोषिणी च ।

(५) पुराणेषु स्त्रीणाम् आदर्शमूल्यम् –

वैवस्वत मनु श्रध्धाच ।
पुत्रेष्ठ यज्ञे कामयत दुहित: ।
तत्र श्रध्धा: मनो: पत्नी होतारं समयाचत ।
दुहिव्रर्थमुपागम्य प्रणियत्य चर्चाव्रता ॥

पद्मपुराणे पतिव्रता स्त्रीणांलक्षणे कथितं वर्तते –

कार्ये दासी रतौ वेश्या भोजने जननी समा ।
विपत्सु मंत्रिणी भर्तु: सातु भार्या पतिव्रता ॥

ब्रह्मवैवर्तपुराणे कथितवान् –

पति – सेवाव्रत स्त्रीण: पति सेवा परं तप: ।
पति – सेवा परोधर्म: पति–सेवा सुरार्चनम् ॥
अत: व्रत तपस्या देवार्या परित्यज्य प्रयत्नत: ।
कुर्याच्चिरण सेवां च स्तवनं च परितोषणम् ॥
सृष्टिया: आधे अर्धनारी नर वयु: प्रचण्डोडति शरीरवान् ।
विभज्यात्मानमित्युक्त्वा तं ब्रह्मान्तर्दधे तत: ।
अत: देववत् पतिमानुकूल्येन वर्तेत ।